

Η ΣΧΕΣΗ ΜΗΤΕΡΑΣ - ΠΑΙΔΙΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ, ΠΑΡΑΓΩΝ ΣΤΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ

ANNA ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ
ΦΡΟΣΩ ΚΑΡΑΠΑΝΟΥ

Εισαγωγή

Όπως είναι γνωστό, στην ελληνική πραγματικότητα, ο ρόλος της τροφής είναι ιδιαίτερα σημαντικός. Το να προσφέρει στον επισκέπτη ή στο φίλο κάτι που τρώγεται, θεωρείται από τους Έλληνες ο καλύτερος τρόπος για να εκφράσεις την αγάπη σου ή την εκτίμηση και την παραδοχή του.

Το «τρέφειν», στο διπολικό σχήμα του «δίνω και παίρνω» ή «αποδέχομαι», αποτελεί τη βάση ποικίλων ανταλλαγών που εντάσσονται και στις διεργασίες του συμβολισμού. Στο επίπεδο της γλώσσας, οι διεργασίες αυτές προσλαμβάνουν θέση εξέχουσα.

Πολλές δοξασίες σχετικές με την τροφή είναι γερά ριζωμένες στην καθημερινή ζωή του τόπου. Οι γειτόνισσες π.χ. θα προσφέρουν στην έγκυο γυναίκα «μεζέ» από το φαγητό που μαγειρεύουν με τη σκέψη πως μπορεί η μυρουδιά του να της δημιουργήσει κάποια επιτακτική επιθυμία. Η γειτονιά βγάζει έτσι από πάνω της την ευθύνη για το κακό που θα μπορούσε να συμβεί στο έμβρυο εάν η επιθυμία της εγκύου δεν εκπληρώνταν!

Πολλές μαρτυρίες επιβεβαιώνουν ότι οι Έλληνες πιστεύουν στην ιαματική επίδραση ορισμένων τροφών². Ένα «δαιμονισμένο» παιδί θεωρείται σίγουρα ένα αρρωστιάρικο, κακοθρεμμένο παιδί και γενική είναι η πεποίθηση ότι η ελλιπής διατροφή ή μπορεί να προκαλέσει αρρώστια τόσο στα παιδιά, όσο και στους ενήλικες.

Η φιλοξενία συχνά παίρνει σε μας τη μορφή πίεσης πάνω στον καλεσμένο για φαγητό και για πιυτό. Αλλά και στην καθημερινή ζωή της οικογένειας η ευθύνη για «τα στόματα που πρέπει να γεμίσουν» αποτελεί το επίκεντρο μιας μόνιμης απασχόλησης. Ο υπεραιτισμός, που απορρέει από την ανησυχία για την τροφή, θεωρείται, στο συνειδητό επίπεδο, σαν έκφραση αγάπης και φροντίδας. Μια μητέρα που δεν θα έτρεφε καλά το παιδί της, δεν θα έβλεπε τον εαυτό της ως «καλή μάνα».

Αν και σήμερα στην Ελλάδα όλο και περισσότερες γυναίκες κερδίζουν χρήματα από κάποια επαγγελματική απασχόληση, ο ρόλος του προμηθευτή της τροφής μένει κυρίως στον πατέρα. Αυτός είναι ο «κουβαλητής». Ωστόσο η μητέρα θεωρείται εκείνη που προσφέρει «ζωή», και για άλλους λόγους, αλλά και γιατί χειρίζεται ό,τι αφορά στον κύκλο της διατροφής μέσα στην οικογένεια. Η ευθύνη για την ετοιμασία του φαγητού που θα «γεμίσει τα στόματα» της ανήκει, δείγμα φροντίδας και αγάπης για τους δικούς της που πρέπει να ισχυροποιηθούν μέσω της τροφής.

Η εξίσωση μητέρα - τροφή είναι στέρεα εγκατεστημένη στην Ελλάδα όπως πολλές πολιτιστικές εκφράσεις το μαρτυρούν. Έρευνες που έγιναν στον τόπο μας τα τελευταία χρόνια αποδεικνύουν την προσοχή που δίνει η μητέρα στην ίδια της την

εικόνα ως στυλοβάτη της οικογένειας μέσω της παροχής της τροφής.

Αν όμως η θέση της μητέρας έχει ως ένα κύριο «σημαίνον» την τροφή, πώς εγγράφεται η θέση αυτή μέσα στην καθημερινότητα των οικογενειακών σχέσεων; Ποιες είναι οι επιπτώσεις της;

Αν τα πράγματα αποδεικνύουν τη σημασία της σχέσης μητέρας - τροφής, πώς μεταφέρεται η πραγματικότητα αυτή στο επίπεδο της γλώσσας και της λεκτικής επικοινωνίας;

Τέλος, αν η έννοια της τροφής είναι για τον Έλληνα πολυσήμαντη και φορτισμένη συναισθηματικά, τότε το ρήμα που τη δηλώνει, δηλ. το ρήμα τρώγω, θα πρέπει να έχει ευρύτατη και πολυδιάστατη χρήση μέσα στη γλώσσα μας.

Για να απαντήσουμε στα ερωτήματα αυτά χρησιμοποιήσαμε στοιχεία που προέρχονται από διάφορες έρευνες από την κλινική πράξη από δεδομένα μιας γλωσσολογικής μας μελέτης.

A. Τα ερευνητικά δεδομένα

Έρευνες³ που διεξάχθηκαν τα τελευταία είκοσι χρόνια παρουσιάζουν την ελληνική οικογένεια σαν ένα στηρικτικό σύστημα στο οποίο είναι προσεδεμένο ευρύ φάσμα προσδοκιών, ικανοποιήσεων και υποχρεώσεων.

Στις μεγάλες πόλεις, αλλά τώρα πια και στις μικρότερες, η πυρηνική οικογένεια τείνει να αντικαταστήσει το σχήμα της ευρείας οικογένειας· ωστόσο, παρόλο που η σημασία της σχέσης του ζευγαριού φαίνεται να αυξάνει, η οικογενειακή ομάδα εξακολουθεί να αποδίδει προτεραιότητα στη θέση του παιδιού. Το παιδί παραμένει το άτομο δια μέσου του οποίου θα εκπληρωθούν οι προσδοκίες της οικογένειας.

Οι έρευνες δείχνουν ότι για τον Έλληνα άνδρα τα παιδιά είναι αντικείμενα ναρκισσιστικής ενίσχυσης και απόδειξη επιτυχίας του στον ανδρικό του ρόλο. Για την Ελληνίδα γυναίκα, ο μητρικός ρόλος δένεται με βασικές ικανοποιήσεις, μια και η θέση της στην οικογένεια εξαρτάται, εν πολλοίς, απ' αυτόν.

Η καταξίωση της γυναίκας γίνεται κυρίως μέσα από το πρόσωπο της μητέρας. Αντίστοιχα, το παιδί γίνεται αντικείμενο ισχυρών φαλλικών επενδύσεων για τη μητέρα, ενώ ταυτόχρονα είναι πηγή ικανοποιήσεων γι' αυτήν, αφού η γυναίκα συχνότατα μεταθέτει σ' αυτό ικανοποιήσεις που λείπουν από τη σχέση άνδρα-γυναίκας.

Εφ' όσον η γυναίκα αποκτά αξία κυρίως μέσα από το ρόλο της ως μητέρας, το παιδί που φέρνει στη ζωή γίνεται για κείνη ένα πολύ σημαντικό αντικείμενο που την τρέφει. Όταν η μάνα λέει στο παιδί της: «θα σε φάω κουκουναίρι μου», η έκφραση που θεωρείται δείγμα αγάπης, υλογραμμίζει, ταυτόχρονα, την επιθυμία της μητέρας να επιστρέψει σ' αυτήν η δύναμη που εν-

σαρκώνεται στο παιδί. Η ιδέα της ισχύος της τροφής λειτουργεί και προς τις δύο κατευθύνσεις.

Όταν η μάνα φωνάζει το παιδί της «θρεφτάρι μου», το μήνυμα που δίνει είναι ότι τρέφοντας το παιδί, τρέφει συγχρόνως και τον εαυτό της. Η δύναμη που του παρέχει μέσω της τροφής γυρίζει πίσω στην ίδια και της επιτρέπει να το εξουσιάζει σε πολλά επίπεδα. Τελικά, η παροχή τροφής έχει ως στόχο να κρατά το αντικείμενο των φροντίδων της κάτω από την άμεση επιρροή της. Έτσι όμως, η μητέρα-τροφός γίνεται επίσης μια μορφή απειλητική, τόσο από το απλό γεγονός της ύπαρξής της, όσο και λόγω των επιθυμιών της.

Ως εκ τούτου, η σχέση μεταξύ τρεφόμενου και τροφού διαποτίζεται από προστασία και αγάπη, αλλά επίσης και από επιθετικότητα, που τη βλέπουμε στο «μπούκωμα» καθώς και στους διάφορους χειρισμούς της μητέρας ως προς το παιδί. Η μάνα που «γεμίζει» βιώνεται από το παιδί ως μία παρουσία καταπιεστική που διεγείρει άσθυστα και ακόρεστα συναισθήματα αγάπης και μίσους. Αυτό αποδεικνύεται σαφώς: α) από την εξιδανίκευση της μητρικής εικόνας στην Ελλάδα και β) από την φαινομενικά ανεξάρτητη συμπεριφορά του Έλληνα που εύκολα μετατρέπεται σε εξέγερση. Στην πραγματικότητα οι συμπεριφορές ανεξαρτησίας των Ελλήνων συγκαλύπτουν την εξάρτηση που πηγάζει από τη βαθειά αμφιθυμία τους προς το πρώτο αντικείμενο δηλ. τη μητέρα. Η έντονη αυτή αμφιθυμία διαποτίζει όλες τις διαπροσωπικές σχέσεις μας.

Αφετέρου, ως αντικείμενο που περιέχει, διαθέτει και μοιράζει δύναμη, η μητέρα-γυναίκα καθίσταται αντικείμενο που πρέπει να δαμασθεί.

Η κυριαρχία πάνω σε ένα τόσο ισχυρό αντικείμενο επιχειρείται με διάφορους τρόπους, προκειμένου να αποφευχθεί το «ξεγλύστρημα» και η διαφυγή του. Όμως η ισχύς του αντικείμενου δεν αλλοιώνεται. Στις φαντασιώσεις του Έλληνα η γυναίκα-μητέρα εμφανίζεται σαν αντικείμενο «πλήρες». Γι' αυτό και τόσα χρόνια, ο κλήρος της γυναίκας ήταν η υποτίμηση και ο εξουθενωτικός εξευτελισμός, ενώ η εξιδανίκευση την κάλυπτε ως μητέρα.

Πάντως, στις οικογενειακές, όσο και στις σεξουαλικές σχέσεις, η γυναίκα-μητέρα έπρεπε να 'ναι μονίμως διαθέσιμη κατά την όρεξη του άνδρα και, επί πλέον, ικανοποιημένη γι' αυτό.

Παρά τις αλλαγές που έχει επιφέρει η ταχεία και εκτεταμένη κοινωνικο-πολιτιστική εξέλιξη στον τόπο μας, αυτές οι τάσεις ισχύουν και σήμερα.

B. Στοιχεία μιας γλωσσολογικής μελέτης⁴

Ο Rosen⁵ είχε πει ότι ο πόλος της γλώσσας είναι η λιβιδινική ανέλιξη. Ο Greenson⁶ σημείωσε το στενό δεσμό ανάμεσα στη μητρική γλώσσα και στη μητέρα. Για τον A. Green⁷ η γλώσσα είναι κληρονόμος των πρώτων μεταβατικών αντικειμένων.

Ξεκινώντας από αυτές τις αναφορές, θελήσαμε να ερευνησουμε με τί τρόπο μια θεμελιακή σχέση αντικειμένου, η σχέση μητέρας-παιδιού, που φαίνεται ιδιαίτερα φορτισμένη συναισθηματικά στο ελληνικό περιβάλλον, προβάλλεται στο γλωσσικό κώδικα.

Ο γλωσσικός κώδικας επιτρέπει στα άτομα που τον χρησιμοποιούν να εκφράζουν ενορμήσεις κοινές στους ανθρώπους, αλλά ταυτόχρονα εισάγει και την απαραίτητη απόσταση μεταξύ των ενορμητικών κινήσεων και της πραγμάτωσής τους.

Για την έρευνά μας επιλέξαμε ένα σημαίνον, το ρήμα τρώγω, με το οποίο εκφράζεται η έννοια του «μασώ και καταπίνω τροφή». Τα δεδρμένα αυτής της εργασίας δημοσιεύτηκαν πριν τέσσερα χρόνια⁷.

Τόσο η διαχρονική, όσο και η συγχρονική μελέτη, του σημαίνοντος τρώγω έδειξαν τη μεγάλη επιρροή του στην ελληνική φιλολογία, όπως και σε άλλες πολιτιστικές εκφράσεις. Εδώ θα ασχοληθούμε μόνο με τα στοιχεία εκείνα που φωτίζουν τη σύγχρονη χρήση του όρου στη γλώσσα*.

Ωστόσο πριν προχωρήσουμε στην παρουσίαση του υλικού, είναι απαραίτητο να παραθέσουμε μερικές παρατηρήσεις που αφορούν τη γλώσσα ως φορέα ενορμητικών κινήσεων.

Οι ορμές και το νόημα είναι ασφαλώς στοιχεία ετερογενή. «Το νόημα, είτε συνδέεται με την πολλαπλότητα είτε συνδέεται με τη μοναδικότητα και την ενότητα ενός υποκειμένου απαιτεί κάποιο βαθμό υπέρβασης»⁸. Ο ομιλητής, ενώ εκφράζει διάφορες αποχρώσεις ενός νοήματος σε φράσεις και λέξεις, με τις οποίες επικοινωνεί με το συνομιλητή του, είναι ένα υποκείμενο που η σχέση του με το νόημα παραμένει οπωσδήποτε μερική.

Ο άνθρωπος δεν προσδιορίζεται αποκλειστικά από την ομιλία. Πολύ συχνά, η πλευρά του εαυτού μας που ανήκει στο χώρο του άφατου αποκαλύπτεται από τα συναισθήματα που φέρουν όλα εκείνα που αντιστέκονται στην παράσταση. Αλλά στις προνομισμένες στιγμές όπου η διεργασία της αναπαράστασης εξυπηρετεί το υποκειμενικό βίωμα, το συναισθηματικό μπορεί ή να εναντιώνεται στην παράσταση η οποία χάνει έδαφος, ή να υποτάσσεται στις διεργασίες αποστασιοποίησης που ευνοούν τις παραστάσεις και την ανάπτυξη του λόγου.

Η γλώσσα, η απόσταση μεταξύ της λέξης του συναισθήματος και του πράγματος είναι δεδομένη. Βέβαια, ενώ διατηρείται ο διαχωρισμός, υπάρχει και η διασύνδεση, αφού καμία γλώσσα δεν είναι δυνατόν να παραμείνει ζωντανή, αν δε γονιμοποιείται συνεχώς από τις ενορμητικές φορτίσεις που διατρέχουν τα συνδεόμενα με τις παραστάσεις συναισθήματα. Όλες οι γλώσσες περιέχουν λέξεις που εκφράζουν, προεκτείνουν και εμπειριέχουν ενορμητικές κινήσεις, ενώ συγχρόνως τις ελέγχουν, μια και οι λέξεις σπάζουν και ξεπερνούν τη συγκεκριμένη χωροχρονική εξωτερική ή εσωτερική πραγματικότητα.

Το υλικό: Το υλικό που εξετάσαμε γι' αυτή τη μελέτη αποτελείται από 341 ρήσεις. Αυτές οι ρήσεις αντιπροσωπεύουν περίπου το ένα πέμπτο του συνόλου των φράσεων που έχουν συγκεντρωθεί κάτω από το ρήμα τρώγω στο Λεξικό της Ακαδημίας Αθηνών**.

* Για τα διαχρονικά και άλλα στοιχεία παραπέμπουμε στην κύρια μελέτη.

Οφείλουμε ευχαριστίες στο διευθυντή του Τμήματος του Λεξικού της Ακαδημίας Αθηνών που είχε την ευγενή καλωσύνη να επιτρέψει σε μια από εμάς να αντιγράψει τις φράσεις.

παιρνει το ρήμα *τρώγω* τόσο στην κυριολεκτική του χρήση, όσο και σε χρήσεις μεταφορικές.

Το υλικό συγκροτήθηκε από την πιστή καταγραφή φράσεων που γλωσσολόγοι-ερευνητές έχουν συλλέξει, διατρέχοντας την ελληνική ύπαιθρο. Συγκεντρώθηκαν έτσι άμεσες μαρτυρίες γλωσσικών χρήσεων από όλη τη χώρα. Σ' αυτές τις μαρτυρίες προστέθηκαν φράσεις από κείμενα (βιβλία, χειρόγραφα): το σύνολο εμπλουτίστηκε στη συνέχεια με λαϊκές εκφράσεις προερχόμενες από διάφορες πηγές*.

Με την πρώτη ματιά ο μελετητής εντυπωσιάζεται από το γεγονός ότι το ρήμα *τρώγω* εκτός από την κυριολεκτική του έννοια χρησιμοποιείται στη γλώσσα μας για να δηλώσει, μέσω πολλαπλών μεταφορικών χρήσεων, μεγάλο και πολυποίκιλο αριθμό εννοιών. Κατατάξαμε αυτές τις έννοιες κάτω από τις εξής κατηγορίες**:

- α) ιδιοποιούμαι - αποκτώ - κερδίζω - επωφελούμαι
- β) φθορά - δαπάνη - έλλειψη - απώλεια - καταστροφή
- γ) επιτίθεμαι - δέχομαι επίθεση - νικώ - ηττώμαι
- δ) προαισθήσεις - απειλές - κατάρες - αποτροπαϊκά
- ε) πρόκληση της τιμωρίας
- στ) προσπάθεια - πίεση - νωθρότητα
- ζ) αναζητώ - γνωρίζω - αποκτώ γνώση
- η) ευχαρίστηση - δυσαρέσκεια

Στην πρώτη κατηγορία (α) καταχωρήσαμε έννοιες που αναδεικνύουν τη σημασία «αρπαγής και κτήσης» του ρήματος *τρώγω*.

Στη δεύτερη κατηγορία (β) συγκεντρώσαμε τις εκφράσεις που περιέχουν τα χαρακτηριστικά της φθοράς, της δαπάνης, της έλλειψης, της απώλειας και της καταστροφής. Εδώ περιλάβαμε επίσης εκφράσεις που σχετίζονται με την αποδυνάμωση, τον ξεπεσμό, τα γηρατειά, τη δυσφορία, αλλά και την εξασθένιση, την οικονομική καταστροφή, την καταβρόχθιση. Τέλος βρίσκουμε το *τρώγω* και με την έννοια σκοτώνω-σκοτώνομαι.

Στην τρίτη κατηγορία (γ) τοποθετήσαμε όλες τις έννοιες που εμπιπτουν στην επίθεση στις δυο μορφές της: επιτίθεμαι - δέχομαι επίθεση, νικώ - ηττώμαι.

Στην κατηγορία (δ) βλέπουμε ότι η αμφιλεγόμενη σημασία που ενυπάρχει στο ρήμα *τρώγω* επιτρέπει τη χρήση του και με την έννοια του φοβίζω-φοβάμαι. Συνδέεται επίσης με ιδέες απειλής, κατάρας και προαισθήσεως.

Στην πέμπτη κατηγορία (ε) συναντάμε την τιμωρία, ως επέκταση της έννοιας της απειλής, αλλά και τον δυσάρεστο αντίκτυπο λανθασμένων ή απρόσεκτων ενεργειών.

Στην κατηγορία (στ) συγκεντρώνονται παραδείγματα που υπάγονται στην κατηγορία της προσπάθειας και της πίεσης.

Σε μια άλλη οπτική το ρήμα *τρώγω* εκφράζει την ευχαρίστηση - δυσαρέσκεια της αναζήτησης, αλλά και την ικανοποίηση της κτήσης π.χ. γνώσης (ζ).

Η τελευταία κατηγορία (η) φανερώνει τη διαπότιση πολλών εμπειριών από την ευχαρίστηση που συνδέεται με τη στοματική ζώνη. Πρόκειται για κατάφαση στην ευχαρίστηση ή, αντίθετα, για άρνηση, για έλλειψη ικανοποίησης, για στέρηση.

Με όσα λέχθηκαν γίνεται σαφές ότι το ρήμα *τρώγω*, πέρα

από την κατά κυριολεξία χρήση του, χρησιμοποιείται και μεταφορικά σε μερικές ρήσεις (π.χ. η θάλασσα τρώει το βράχο), ενώ σε άλλες ολόκληρη η φράση συνθέτει τη μεταφορά (π.χ. τρώει αέρα, που σημαίνει ότι δεν έχει τίποτα να φάγει).

Ας προσθέσουμε ότι ένας αριθμός εκφράσεων εμπιπτει σε δύο ή και περισσότερες κατηγορίες: είναι εκφράσεις που εξίσου ταιριάζουν σε ένα νόημα του ρήματος, όσο και σε άλλο.

Οι σημασίες που προαναφέραμε δείχνουν το σημασιολογικό πλούτο του ρήματος *τρώγω* μέσα στον σύγχρονο ελληνικό λόγο. Ιδιαίτερο όμως ενδιαφέρον παρουσιάζει η παρακάτω διαπίστωση. Μια δεσπόζουσα έννοια αναδύεται μέσα από τα παραδείγματα που συλλέξαμε: η έννοια της *δύναμης*. Πρόκειται για δύναμη που προσφέρεται, που αρπάζεται, που συγκρατείται που μοιράζεται, που χάνεται. Ιδέες - δορυφόροι, με διάφορες αποχρώσεις, περιστρέφονται γύρω από τη δεσπόζουσα έννοια.

Αυτό το κεντρικό σημαίνόμενο συχνά αποκαλύπτεται μέσα στο πιο αναπάντεχο πλαίσιο όμως π.χ. «έφαγε τη θάλασσα με το κουτάλι». Η φράση λέγεται για ναυτικό που ξέρει καλά τη θάλασσα. Όμως η έκφραση μπορεί επίσης να σημαίνει πως ο ναυτικός μπορεί να καθυποτάξει τη θάλασσα. Μια γιγαντιαία δύναμη εισδύει στο υποκείμενο με ταυτόχρονη σμίκρυνση του κοσμικού στοιχείου. Σε άλλες περιπτώσεις, η δύναμη παραμένει στα στοιχεία της φύσης και τότε έχουμε τη γη, τη θάλασσα, τη φωτιά, τη βροχή ή τον ήλιο να «τρώνε» τον άνθρωπο.

Με τον ίδιο τρόπο μια αλαζονική δύναμη διοχετεύεται στον επίορκο ή στον ψευδομάρτυρα για τον οποίον λέγεται ότι «τρώει το Ευαγγέλιο με τα λόγια του». Όταν ως μάρτυρας ενώπιον του δικαστηρίου, βάζει το χέρι πάνω στο Ευαγγέλιο, ο άνθρωπος αυτός αφηφά και ταυτόχρονα καταστρέφει, ό,τι συμπυκνώνει και αντιπροσωπεύει το ιερό βιβλίο: τη χριστιανική θρησκεία, το νόμο, τον πατέρα, το Θεό.

Το *τρώγω* συναντάται επίσης και σε πλαίσια όπου η φαντασίωση, και η διατύπωση της στο λόγο, συγχωνεύονται σε εντυπωσιακές φράσεις που έχουν ως επίκεντρο το σώμα. «Έφαγε της μάνας του τ' άντερα και τα στήθια». Στο υλικό μας, η ιδιαιτερότητα της ομιλίας και των λέξεων που αναφέρονται στο *τρώγω* και στο *τροφή* βρίσκεται σε πλήρη και αρμονική αντιστοιχία με τα βιώματα του σώματος, αλλά και με όλα τα νοήματα που ανακαλούν την ιδέα της επαφής με το επιθυμητό αντικείμενο.

Ενσωματώνοντας το αντικείμενο, το υποκείμενο κάνει κτήμα

* α) Χειρόγραφο Δ. Πουλάκη, Αρχείο Ακαδημίας Αθηνών.

β) Somavera, Tresor de la Langue Romeique et Franque, Parigi, 1709.

γ) Λεξικό Σκαρλάτου Βυζαντίου, Αθήναι 1847.

δ) Λεξικό Μ. Περίδου, Ερμούπολις, 1857

ε) Παροιμίες του Ελληνικού Λαού, Ι. Βενιζέλου, Ερμούπολις, 1867.

στ) Χρ. Κόρυλλος, Παροιμίες των Πατρών (χειρόγραφο).

ζ) Λεξικό της «Πρωίας».

η) Δ. Λουκάτου, Παροιμίες της Κεφαλληνίας, Αθήναι 1952.

θ) Δ. Λουκόπουλου - Δ. Λουκάτου, Παροιμίες των Φαρασσών (Καπαδοκία).

ι) Πέντε καρτέλες με φράσεις που συνέλεξε η μία από εμάς.

- Βλ. σχετικά την κύρια εργασία.

του μια δύναμη που το καθιστά αήττητο: «όφιος αν μη φάγη όφιν, δράκων ου γεννήσεται» ή «τρώνει τα σίδερα». Όταν το αντικείμενο χαθεί ή παραμένει απλησίαστο, το υποκείμενο περιέρχεται σε κατάσταση εξουθένωσης: «σ' έφαγε ως το κόκκαλο». Όμως η αρχαϊκή επιθετικότητα, εγγενής στη διεργασία της ενσωμάτωσης, εκφράζεται με αναφορές τόσο στο αντικείμενο που υφίσταται την επίθεση: «έφαγε την κοιλιά της», όσο και στο ίδιο το υποκείμενο που ενσωματώνει: «τρώγω τις σάρκες μου... τα σκώτια μου».

Όταν –πάντα, βέβαια, στο λόγο– το τρώγω μετατίθεται από το στόμα στον πρωκτό, η σύγκρουση και η πρωκτική διεύθυνση καταλαμβάνουν την πρώτη θέση στη λιβιδινική οικονομία: «τον τρώει ο κόσμος του» που σημαίνει ότι κάποιος έχει εριστική διάθεση. «Έφαγε η πλάτη του χώμα» που σημαίνει ότι κάποιος νικήθηκε.

Η δύναμη, βιωμένη ως πρωκτικό πέος, ή κρατιέται, ή αποβάλλεται. «Έφαγε το σκατό του παξιμάδι» (λέγεται για κάποιον που βρίσκεται σε μεγάλη ένδεια). «Έφαγε την κότα σου; έχεσε την κόρτα σου» (λέγεται για να εκφράσει την αγνωμοσύνη).

Όταν όμως η ένταση που διεγείρει η επιθετικότητα κυριεύει όλο το πεδίο των εμπειριών του υποκειμένου, τότε, μόνο η πλήρης καταστροφή και η εξολόθρευση εκφράζουν τα πράγματα: «να σε φάει η μαύρη γης», ή «θα στα φάει ο χάρος».

Όσον αφορά τις εμπειρίες που κατ' αρχήν έχουν χαρακτήρα γενετήσιο, τις βρίσκουμε και αυτές να φέρουν τη σφραγίδα της επιθετικότητας: «αυτή το τρώει» (το πέος), που σημαίνει: αυτή συνουσιάζεται εδώ κι εκεί.

Στις μεταφορικές χρήσεις, το τρώγω σε ένα ορισμένο επίπεδο συντηρεί τη σωματική σχέση, ενώ παράλληλα την απομακρύνει. Επί πλέον οι ρήσεις που μελετήσαμε τονίζουν ποικίλους φαντασιακούς συνδυασμούς, φορτισμένους με συναισθήματα και στόχους που δέονται προς καταστάσεις της καθημερινής πραγματικότητας.

Ο λόγος καλύπτει σκέψεις και συναλλαγές που παραπέμπουν απευθείας στην πράξη της θρέψης, αλλά γίνεται και «τρώγω εν τη σκέψει», όπως και «τρώγω με λέξεις».

Το ξεδίπλωμα του λόγου που εμπλέκει το τρώγω είναι ευρύ και ιδιότυπο. Επεκτείνεται σε νοήματα ανόμοια, όπως δείχνει το υλικό μας, πολλαπλά και αντιθετικά.

Ένα στοιχείο επανάληψης χαρακτηρίζει την ποικιλομορφία των σχημάτων του λόγου αυτού. Οι εκφράσεις που ξεπηδούν στις «κουδέντες» της συλλογής υποδηλώνουν συχνά την εξαφάνιση / καταστροφή του αντικειμένου και την αμφιθυμία της επανεύρεσης και της αέναης διατήρησής του, όπως για παράδειγμα στην αποτροπαικτική έκφραση «να φας την ψωλή του». Αναφερόμενη στο νεογέννητο, η φράση αυτό αποκτά αξία εξορκισμού που απομακρύνει ένα συμβολικό ευνουχισμό μέσω της λεκτικής του πραγματοποίησης.

Άλλο παράδειγμα. Μπροστά σ' ένα επικείμενο κίνδυνο, αρρώστεια, ή ατύχημα, ο Έλληνας διακόπτει εκείνον που προλέγει το κακό: «να φας τη γλώσσα σου». Όμως δεν πρόκειται για μια παρέμβαση με μοναδικό σκοπό την εξάλειψη του κινδύνου, γιατί εκτός από την ευχή απομάκρυνσης του αγνώστου ενδεχόμενου, βλέπουμε και μια πρόθεση τιμωρίας του οργάνου-γλωσσου, που διατύπωσε το πιθανό κακό.

Στο υλικό που συλλέξαμε το αντικείμενο διαγράφεται αμ-

φίθυμο, αμφιλεγόμενο και παντοδύναμο, συγκεκριμενοποιούμενο σε εικόνες μιας δύναμης-φαλλού, προς κατάκτηση.

Η χρήση της μεταφοράς μας οδηγεί βέβαια στο συμβολικό πεδίο, αφού ως υποκατάστατο σχήμα επιδιώκει να εκφράσει και να μεταλλάξει τις παραστάσεις των ενορημητικών κινήσεων. Αυτές οι κινήσεις τείνουν προς κάποιο αντικείμενο που στα πλαίσια της πραγματικότητας και για διάφορους λόγους έγινε απρόσιτο για το υποκείμενο, αλλά που η εμμονή του υποκειμένου το διατηρεί πάντα παρόν.

Δε χρειάζεται να λεχθεί ότι εκεί που εμπλέκεται η γλωσσική μεταφορά, το υπόστρωμα των ενορημήσεων ακολουθεί το μονοπάτι της δευτερογενούς διεργασίας και έτσι μετριάζεται.

Γ. Κλινικές παρατηρήσεις

Η αμφιθυμία που συνοδεύει τη δοσοληψία της τροφής γίνεται δραματικά εμφανής μέσα από τα κλινικά παραδείγματα. Η βία που ασκείται πάνω στο παιδί όταν το υποχρεώνουν να φάει προκαλεί μια πλήρη απόρριψη και απεγνωσμένη αντίσταση στη διεύθυνση του αντικειμένου, ενώ σε άλλες περιπτώσεις του διεγείρει μια βουλιμική διάθεση να το αναλώσει.

Η τροχιά της οργάνωσης της ταυτότητας διαμορφώνεται από τον ιδιαίτερο χαρακτήρα των διαπροσωπικών ανταλλαγών του υποκειμένου. Μέσα σ' αυτές τις ανταλλαγές το «πάρε-δώσε» μητέρας- παιδιού γύρω από τη διαδικασία της τροφής κατέχει μια ιδιαίτερη θέση. Η κλινική πράξη αναδεικνύει παραδειγματικά, έστω και με ακραία ενίοτε παραδείγματα, το βάρος αυτής της δοσοληψίας που δεν μπορεί παρά να επηρεάζει και την πορεία των ταυτίσεων.

Περίπτωση 1η: Μια ασθενής μας αποδεικνύει το βάρος της επίδρασης που έχει η πραγματικότητα πάνω στη θεραπεία. Αναφέρει την αηδία που της έφερε το γάλα το οποίο την ανάγκαζαν να πίνει με τη βία στο σχολείο. Ωστόσο, σε στιγμές κατάθλιψης ετοιμάζει γαλακτερούς πουρέδες που τους καταδροχίζει «δίχως ευχαρίστηση, με βουλιμία μέχρι να την πιάσει ναυτία...».

Η ασθενής παρατηρεί ότι η έλλειψη που νιώθει και που προσπαθεί να καλύψει με τη δυσάρεστη «γαλακτερή» τροφή, της θυμίζει ότι αφήνεται να «την τρων» οι άλλοι σε κάθε περίπτωση και αδιαμαρτύρητα.

Αντιστρέφει έτσι μια κατάσταση όπου η ίδια θα ήθελε να φάει, να καταναλώσει τους άλλους. Αντιστροφή δεύτερη μιας πρώτης κατάστασης την οποία έζησε παθητικά: να πίνει δια της βίας το γάλα, όταν πήγαινε σχολείο. Αλλά αυτή η ανάμνηση - οθόνη επικάλυπτε ένα παλιό βίωμα της προσωπικής της ιστορίας: την αρχέγονη δοσολογία όπου το γάλα της μητέρας - τροφού ήταν γι' αυτήν επιθυμητό και ταυτόχρονα απορριπτό.

Περίπτωση 2η: Η μητέρα ενός επτάχρονου ψυχωτικού παιδιού απαριθμεί τα «προβλήματα» που παρουσιάζει ο γιός της. Εντερίτις σε ηλικία έξη μηνών, βαριά ανορεξία στη διάρκεια του πρώτου έτους. Το παιδί αρνείται κάθε είδους στερεά τροφή μέχρι την ηλικία των τεσσάρων ετών. Υπήρχαν και άλλα συμπτώματα, αλλόκοτες συμπεριφορές, δυσκολίες επαφής και σοβαρές διανοητικές αναστολές.

Όταν το παιδί ήταν δύο μηνών, αφέθηκε για διάφορους λόγους στη γιαγιά του. Πολύ απλά, η μητέρα αναφέρει ότι η για-

γιά και το παιδί «είχαν κάποια δυσκολία συνεννόησης» γιατί η ηλικιωμένη γυναίκα, ήταν της παλαιάς σχολής και επέμενε πως το παιδί έπρεπε κάθε φορά να τρώει το φαγητό του. Όταν το παιδί έκανε εμετό την τροφή, η γιαγιά το υποχρέωνε να τρώει τον εμετό του.

Η ταυτότητα είναι μια πορεία που σηματοδοτείται από τις διαπροσωπικές συναλλαγές και θεμελιώνεται πάνω σε παραστάσεις που οριοθετούνται από βιώματα σχετικά με τη λειτουργία του σώματος και από εσωτερικευμένες εικόνες «εαυτού» και των άλλων. Σ' αυτό το πλαίσιο οι γονεϊκές εικόνες κατέχουν εξέχουσα θέση. Ειδικά η σχέση με τη μητέρα, ως οργανωτής της γνώσης που αποκτά το άτομο για τον «εαυτό» του και για τους άλλους, μπορεί χωρίς αμφιβολία να θεωρηθεί και ως ο θεμελιακός λίθος της ταυτότητας, όπως το έδειξαν πολλοί συγγραφείς (Spitz, Winnicott, Jacobson κ.λπ.).

Συνοψίζοντας τα γλωσσικά και τα κλινικά δεδομένα, όπως και τα δεδομένα των πρώτων ερευνών μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ότι η «μορφή της μάνας καταλαμβάνει όλο τον ελληνικό χώρο» όπως παρατηρεί και ο Ν. Φωκάς.*

Αυτή η πληθωρική μητρική εικόνα που κατακλύζει όλους τους τομείς της ζωής, και που τη συναντάμε από τους αρχαϊκούς χρόνους ως σήμερα σ' όλη τη γραμμή που ενώνει τις Κυκλάδες, την Κύπρο, την Κρήτη, αναδύεται μέσα από το πλαίσιο που τη δένει άρρηκτα με τη γη, τη γονιμότητα και το θάνατο. Παραμένει για πάντα χθόνια, παντοδύναμη, τρομερή γη-τεύτρα.

Γύρω από τις εμπειρίες του *τρέφω* και *τρέφομαι* στην πραγματική ζωή, αλλά και στο επίπεδο της μεταφοράς, υφάινεται μια στενή σχέση εξάρτησης που καθίσταται «σημαίνων άξων» στη ζωή των Ελλήνων.

Η σχέση μεταξύ δότη και λήπτη συνεπάγεται προστασία και αγάπη, αλλά και πίεση και περιορισμό και επιθετικότητα, όταν της δίνεται το σχήμα του «μπουκάματος» ή «του ελέγχου». Βέβαια, η διαλεκτική αυτή απέχει πολύ από του να είναι συνειδητή, πράγμα που σημαίνει ότι ο στοματικός σαδισμός (τρώγω/ με τρώνε) παραμένει άλυτος. Έτσι το μισώ / με μισούν είναι απωθημένο και ασύνδετο.

Τα ερευνητικά, τα κλινικά και τα γλωσσικά δεδομένα καθρεφτίζουν όπως δείξαμε, την πολυδιάστατη και αμφιθυμική σχέση με το πρώτο αντικείμενο, δηλ. με τη μητέρα.

Η πολυσήμαντη παρουσία του *τρώγω* μέσα στη γλώσσα μας, είναι το άμεσο επακόλουθο αυτής της πραγματικότητας.

Το σημαίνον *τρώγω* είναι συνδεδεμένο με μια φαντασίωση που ανακαλεί εμπειρίες επάρκειας και ανεπάρκειας, καθώς και την πάντα ανικανοποίητη σχέση με μια «πληρούσα» δύναμη. Η γλώσσα όμως ανάκτησε σε συμβολικά μορφώματα την πλατεία τοιχογραφία των φαντασιώσεων που στηρίζουν τη σχέση με το πρωτογενές αντικείμενο, σχέση που διαποτίζει το βίωμα και τη συνείδηση «εαυτού».

Η αμφιθυμία προς αυτό το παντοδύναμο αντικείμενο εκφράζεται ολοκάθαρα τόσο στο επίπεδο της συμπεριφοράς, όσο και στο επίπεδο της γλώσσας μας. Πράγμα που αποδεικνύει τη βαθεία εσωτερική αγωνία που σφραγίζει τη σχέση μητέρας - παιδιού, αλλά επίσης και την αναταραχή που επικρατεί στο ε-

πίπεδο των ταυτίσεων και της εικόνας του εαυτού μας.

Στο επίπεδο της συμπεριφοράς, ο Έλληνας εκφράζεται με διαθέσεις βουλιμίας που απαιτούν την αέναη διαθεσιμότητα του αντικείμενου. Κάτι τέτοιο το βλέπουμε σε όλα τα επίπεδα της καθημερινής ζωής και θα εξηγούσε πολλά φαινόμενα πολιτικά και κοινωνικά, όπως θα φώτιζε και τα κύρια χαρακτηριστικά της συμπεριφοράς των Ελλήνων μέσα σε ομάδες. Οι βουλιμικές τάσεις εκφράζονται σε μας με το αίτημα να δοθούν τα πάντα «τώρα, αμέσως,» αίτημα που εξηγείται από τη βαριά φορτισμένη συναισθηματικά ανάγκη. Τέτοιες στάσεις εκφράζουν και την επιθυμία της απόκτησης, μέσω της ελάχιστης προσπάθειας· συνδέονται επίσης με σοβαρές αντιστάσεις γύρω από την ενεργοποίηση και αξιοποίηση των ιδίων δυνάμεων.

Εξάρτηση και βουλιμία εμφανίζονται ως σημαντικές και αλληλένδετες συνιστώσες στη δόμηση της ελληνικής προσωπικότητας, χρωματίζοντας τις εμπειρίες που θεμελιώνουν την ταυτότητα του Έλληνα.

Πριν λίγα χρόνια, ο C. Lévi-Strauss⁹ εξέφρασε τη σκέψη πως η έννοια της ταυτότητας δεν συμπίπτει απόλυτα προς τις βιωματικές εμπειρίες. Αντίθετα ο E. Erikson¹⁰ ανέκαθεν υποστήριξε ότι η ανάπτυξη της προσωπικότητας στηρίζεται κατά μέγα μέρος πάνω στη συνείδηση της συνέχειας του εαυτού (self), συναισθήματος που συνιστά το βασικό βίωμα της ταυτότητας.

Χωρίς αμφιβολία η έννοια της ταυτότητας δύσκολα συλλαμβάνεται, λόγω της πλοκής πολλών παραγόντων (ιδιοσυστασιακών, κοινωνικών, πολιτιστικών), αλλά και των διαφόρων επιπέδων πάνω στα οποία επενεργούν οι παράγοντες αυτοί κατά τη δόμησή της. Ενώ είναι σαφές ότι κάθε άτομο ακολουθεί την προσωπική μοναδική του πορεία, είναι εξίσου σαφές ότι δυσβάστακτα βιώματα, κρίσεις, περίοδοι μεταβατικές, συνεχείς εντάσεις διαπροσωπικές και φαντασιωτικές σχέσεις, παίζουν ένα σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση και στην εξέλιξη του βιώματος της ταυτότητας για όλα τα άτομα.

Όσον αφορά την γονεϊκή ταυτότητα –όταν δηλαδή αναφερόμαστε στον τρόπο που οι γονείς αντιλαμβάνονται το ρόλο τους, την αξία και τα ιδεώδη τους ως πατέρας ή μητέρα– το σημαντικότερο στοιχείο στη διαμόρφωση παραστάσεων γύρω από αυτό το θέμα αναμφίβολα είναι οι ταυτίσεις με τους δικούς τους γονείς και γενικότερα, με τη γενιά τους.

Μέσα από την ειδική απήχηση που έχουν μέσα μας οι φαντασιώσεις των μελών της οικογένειας του καθενός –φαντασιώσεις που προϋπάρχουν της γεννήσεως ενός παιδιού– ορισμένοι τύποι ταύτισης έχουν ήδη προταθεί. Θα διαμορφώσουν αργότερα τις επιλογές και τα ιδεώδη του παιδιού. Αυτές οι τάσεις και τα ιδεώδη, θα κατευθύνουν, τουλάχιστον μέχρι ενός βαθμού, και την πορεία του παιδιού καθώς βαδίζει βαθμιαία προς την ανάληψη του δικού του γονεϊκού ρόλου.

Περιττεύει να τονίσουμε πως η διαδρομή δεν είναι ευθύγραμμη. Εξωτερικά και εσωτερικά γεγονότα είναι δυνατόν να την αλλάξουν ή να δημιουργήσουν εμπόδια. Ωστόσο, μερικά πρωτοτυπικά σχήματα σχέσεων διατηρούνται, αποδεικνύοντας ότι κατέχουν σημαντική θέση στις επιθυμίες των ατόμων.

* Ν. Φωκάς (1982): «Επιχειρήματα για τη γλώσσα, για τη λογοτεχνία» *Εστία*, σ. 144.

Γι αυτό το λόγο, παρ' όλες τις ιστορικές και κοινωνικές αλλαγές, ο τρόπος που βιώνεται στην Ελλάδα η σχέση μητέρας - παιδιού δεν έχει σημαντικά αλλάξει, ασκεί δε πολυδιάστατη επιρροή πάνω στη ζωή των Ελλήνων. Στο κύλισμα των χρόνων έχει σφραγίσει τα θεμέλια πάνω στα οποία στηρίζουμε τις παραστάσεις της ταυτότητάς μας. Ακόμα και όταν άλλα πρότυπα για νέα σχήματα σχέσεων εμφανίζονται επί της σκηνής, και σιγά - σιγά εγκαθίστανται, η προέχουσα θέση των εμπειριών που περιγράψαμε, εξακολουθεί να παραμένει ισχυρή.

- G. Vassiliou (1966): «Research on the Psychodynamic Variables of the Greek Family», Athens, Athenian Institute of Anthropol.
- C. Safilios - Rothschild: (1967): «A Comparison of Power Structure and Marital Satisfaction in Urban Greek and French Families», *Journal of Marriage and the Family*, 29, no 2.
- C. Safilios - Rothschild: «Deviance and Mental Illness in the Greek Family», *Family Process*, vol 7, no 1.
- H. Triandis - V. Vassiliou M. Nassakou (1968): «Three Cross Cultural Studies of Subjective Culture» *Journal of Personality and Social Psychology*, 8, no 4.
- D. Kouretas - E. Papatomopoulos (1968): «Marriage by Arrangement in Greece and its Psychopathology», *Yearbook of the Faculty of Law*, Salonica University.
- C. Safilios - Rothchild (1968): «A comparison of husband - wives answers about decision making in the Greek and American Culture» *Journal of Marriage and the Family*, May 1968.
- C. Safilios - Rothschild (1969): «Some Aspects of Social Modernization in the United States and Greece», *Sociologie et Sociétés*, vol. 1, no 1.
- G. Vassiliou (1969): «Parent - Adolescent Transactions in the Greek Family» in *Adolescence* Ed. G. Caplan - S. Lebovici, New York: Basic Books.
- G. Vassiliou - V. Vassiliou (1970): «On aspects of Child Rearing in Greece» in *The Child and its Family* Ed. J. Anthony - C. Kouperek, vol 1, New York, Wiley and Sons.
- C. Spinelli - V. Vassiliou - G. Vassiliou: «Milieu Development and Male/Female Roles in Contemporary Greece», *Athenian Institute of Anthropol, Communication* no 65.
- C. Safilios - Rothschild and J. Georgiopoulos (1970): «A Comparative Study of Parental and Filial Role Definitions» *Journal of Marriage and the Family*, August 1970.
- A. Potamianou - C. Safilios - Rothchild (1972): «Trends of Discipline in the Greek Family», *Human Relations*, vol 24, no 5.
- Fr. Carapanos (1975): «La dot» in *Approche Ethnopsychiatrique d'un cas d'obésité réactionnelle*, Thèse de doctorat, Université de Paris VII.
- O. Zarnari (1978): «Patterns of Child Socialization in Greek Urban Families», Paper presented at the 9th International Congress I.A.C.A.P. Melbourne, Australia.
- A. Potamianou (1976): «On Aspects of Change in Greek Urban Families» Paper presented at the 9th International Congress I.A.C.A.P., Melbourne, Australia.
- A. Potamianou (1978): «Some comments on Social Change in Greece» in *The Child and his Family* Ed: J. Anthony - C. Chiland, vol. 5, New York: Wiley.
- I. Armaou (1979): «Quelques aspects de la relation père-enfant en Grèce» *Centre d'Hygiène Mentale, Athènes*.
- Ch. D. Katakis (1980): «Changing in Patterns of Marital Relationship in Greece», *Mediterranean Journal of Social Psychiatry*, vol. 1, no 1.
- 4. Βλ.: Fr. Carapanos - A. Potamianou (1980): «Psychanalyse et Culture Grecque» Paris: Belle Lettres.
- 5. V. Rosen (1966): «Minutes of the Language Study Group», *Psychoanalytic Institute of New-York*, p.p. 572-573.
- 6. E. Greenson (1950): «The Mother Tongue and the Motives», *Int. J. Psy.*, 31, 1-2, p. 5.
- 7. A. Green (1974): «L'analyse, le symbolisme et l'absence» *Nouv. Rev. Psy.*, no 10, p. 241.
- 8. J. Kristeva (1977): «Le sujet en procès in *l'Identité* Paris: Grasset, p. 252.
- 9. C. Levi-Strauss (1977): «L'identité», Paris: Grasset, p. 332.
- 10. E. Erikson (1959): «Identity and the Life Cycle» in *Psychological Issues*, Monograph 1.

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

1. M. Mead Ed., (1955): «Cultural Patterns and Technical Change», Unesco, p. 97.
2. R. et E. Blum (1965): «Health and Healing in Rural Greece», Stanford University Press, p. 74.
3. A. Potamianou (1965): «Personality and Group Participation in Greece», Center for Mental Health, Athens.